

HAHNER PÉTER¹

Mi a forradalom? Egy szó használatának története

What is a Revolution? History of the Use of a Word

Absztrakt

A tanulmány bemutatja a „forradalom” szó használatának történetét. Az újkor kezdetén önmagába visszatérő mozgást jelentett, majd a 17. században jelentése lassan változni kezdett. A szó – a felvilágosodás optimizmusának, haladásba vetett hitének köszönhetően – a 18. században rendkívül népszerűvé vált. Ettől kezdve a polgárháborúkat és a szabadságharcokat nevezték forradalomnak. A 20. században a forradalom fogalmának használatával legitimizálták a politikai erőszak legkülönbözőbb fajtáit.

Kulcsszavak: forradalom, polgárháború, szabadságharc, erőszak

Abstract

This study outlines the history of the word “revolution”. At the beginning of the modern age, its meaning was “revolving movement”; then, in the 17th century, its meaning began to change. Thanks to the Enlightenment’s belief in progress, the word became more and more popular throughout the 18th century. From the end of this century, the civil wars and independence wars received a new name: revolution. In the 20th century, different kinds of political violence were legitimized by the use of the word “revolution”.

Keywords: revolution, civil war, freedom fight, violence

A forradalom fogalmát számtalan író, történész és gondolkodó próbálta meghatározni.

Jules Michelet szerint a forradalom „a Törvény eljövetele, a Jog fel-támadása, az Igazság visszahatása.”² A marxisták szerint „a forradalom a hajtóereje a történelemnek”,³ „a társadalom gyökeres, minőségi át-

¹ Főigazgató, Rubicon Intézet; műhelyvezető, MCC Társadalom- és Történettudományi Iskola Történettudományi Műhely.

² Michelet 1952, 21.

³ Engels–Marx 1977, 94.

alakulásának korszaka, amelyben az alacsonyabb fokú társadalmi, gazdasági alakulatból magasabb rendűbe lép át”, s ennek következtében „új, progresszív osztály kerül hatalomra”.⁴ Crane Brinton klasszikusnak tekintett forradalomelméleti könyve szerint a forradalom „a múlt korábban szilárd politikai társadalmainak nagyszabású felforgatása... Egy territoriális politikai entitást irányító csoportnak egy másik csoporttal való, drasztikus, hirtelen felváltása.”⁵ Theda Skocpol definíciója szerint a forradalmak „a társadalom állam- és osztályszerkezetének gyors és gyökeres transzformációi, melyek osztályalapú, alulról kirobbanó lázadásokkal járnak együtt, s részben ezek által jönnek létre”.⁶ Michael S. Kimmel úgy látta, hogy „a forradalmak alárendelt csoportok kísérletei a politikai hatalom társadalmi alapjainak megváltoztatására”.⁷ A társadalmi átalakulás fogalmát Martin Malia fejlesztette tovább legradikálisabb módon: a forradalom szerinte „lényegét tekintve nem más, mint egy totális nemzeti rendszer általános válsága”.⁸ François Furet filozófiai oldalról közelítette meg a kérdést: „A forradalom szakítás a hétköznapi rendjével, ugyanakkor a kollektív boldogság ígérete a történelemben és a történelem által. A forradalom a példa és a garancia arra, hogy az emberek leküzdhetik a múltjukat, kitalálhatnak és megalkothatnak egy jobb társadalmat. A forradalom a szükségszerűség ellentéte.”⁹

A meghatározás nehézségeinek okát Nietzsche magyarázta meg: „Csak az definiálható, aminek nincs története.” Márpedig a forradalom szónak igen hosszú története van, melynek során más és más jelentéssel ruházták fel. David Armitage így írt *Polgárháborúk* című könyvében: „A történelem súlya olyan sűrűséggel tömörülhet egy adott fogalomba, hogy a finomítására tett semmilyen erőfeszítés nem tudja leválasztani a ráakódott sokféle réteget. És semmit, aminek múltja van, különösen, ha az a múlt mély vagy ellentmondásos, nem lehet olyan pontosan meghatározni, hogy a jelentéséről egyszer s mindenkorra meg lehetne

⁴ Süle 1976, 173.

⁵ Brinton 1952, 4.

⁶ Skocpol 1979, 4.

⁷ Kimmel 1990, 6.

⁸ Malia 2006, 279.

⁹ Furet 2000, 58.

egyezni.”¹⁰ Különösen olyan elvont fogalmak esetében igaz e megállapítás, amelyek inkább normatív, mint deskriptív jellegűek, s használatuk értékítéletet rejt magában. A forradalomnak tehát hiába keresnénk „igazi” definícióját, csak bizonyos történelmi korszakokkal kapcsolatban többé vagy kevésbé hasznos és használható definíciók között válogathatunk.

Ha egy szó jelentését keressük, nem szabad megfélekednünk arról, amire mind a filozófusok, mind a történészek, mind a nyelvészek figyelmeztettek bennünket. A filozófusok így: „A szó jelentése használatával azonos.”¹¹ A történészek így: „A szavak terjeszkedő hajlama és a dolgok egyedisége között az eltérés... a szavak javára tűnik el. Születik egy szó, amely eredetileg egy bizonyos jelentéstartalommal bírt, s azután expanzióba kezd, kalandokra indul, új tartalmat vesz fel, s a régit esetleg el is hullajtja.”¹² A nyelvészek pedig így: „A szavak utaznak, egyik korból a másikba, egyik nyelvből a másikba, emlékeket szállítva, elkerülhetetlen és baljós erővel feltöltve.”¹³ Vagyis a szavak jelentése változhat térben és időben, mást érthetnek rajta különböző századokban és különböző országokban. A „forradalom” szó jelentése – vagy ha Wittgensteinre hallgatunk: használata – különösen változékonynak bizonyult. A nyelvész szerint „kevés szó vett fel ilyen folyamatosan ennyire ellentétes jelentéseket: destrukció–rekonstrukció, halál–újjaszületés, jövő–múlt, remény–kiábrándulás, elkerülhetetlen fejlődés és brutális beavatkozás. Sok ellentét, melyek közt a szó és felhasználásai zűrzavarosan, de makacsul oszcillálnak.”¹⁴

A forradalom szó idegen nyelvű megfelelői (az angol, dán és német *revolution*, a francia *révolution*, az orosz *революция*, a spanyol *revolución*, a holland *revolutie*, a portugál *revolução*, az olasz *rivoluzione* stb.) mind a latin *volvere* igéből származnak, amely forgatást, gördítést jelent. Felmérhetetlen mennyiségű szó sarjadt ki belőle a századok során, többek között a francia *vousure* (bolthajtás), *voûte* (boltozat) és egy régi

¹⁰ Armitage 2022, 20.

¹¹ Wittgenstein 1968, 213. Márkus György fordítása. Számtalan módon fordították már: „A szó jelentése alkalmazásában rejlik.” „Egy szó jelentése: annak használata a nyelvben.” „A használatot vizsgálód, ne az értelmét!” stb.

¹² Ormos 1982, 3.

¹³ Rey 1989, 11.

¹⁴ Uo. 18.

táncra utaló *voulte*, amely távoli őse a *valse*-nak, vagyis a valcernek. A fordulatot, fordítást, önmagába visszatérő mozgást jelentő olasz *volta* és *voltare* szavakból alakultak ki a francia *virevolter* (forgolódik) és *volte-face* (pálfordulás) szavak. Távoli rokonságban áll a *volvere* szóval a volumen, a francia *volume* (kötet), sőt, még a svéd Volvo márkanev is, amely a gördülésre utal.¹⁵

A *volvere* igéből alakult ki a latin *revolvere*, amely egyszerre jelent visszatérést, visszagördülést, visszasüllyedést, vagyis önmagába visszatérő mozgást. Az ebből származó, olasz *rivoltare* szó pedig egyszerre jelent átfordulást, megforgatást és fellázítást. Politikai értelemben az újkor kezdetén, a 15. század végén kezdték használni, ekkor jelent meg a *revolt* (lázadás) olasz szó. Peter Calvert szerint ekkoriban Itáliában uralkodók hatalmának megdöntésére már *rivoluzione* néven emlegették.¹⁶ A 16. századi Franciaországban azonban az erőszakos politikai megmozdulásokat nevezték zavargásnak (*troubles*), pártütésnek (*factions*), háborúnak (*guerre*), felkelésnek (*esmeute*), polgárháborúnak (*guerre civile*) és belviszálynak (*intestine*), *révolte*-nak vagy *révolution*-nak azonban még nem. Az egyetlen kivétel Jean Bodin, a híres filozófus, aki az 1589-es vallásháború idején azt írta barátainak egy levelében, hogy „ily sok város felkelését... Már nem is lázadásnak kellene nevezni, hanem forradalomnak.”¹⁷ De ebben a században a latin *revolutio* szót sokkal szélesebb körben használták „körforgás” értelemben. Kopernikusz híres könyve címébe is beillesztette: az 1543-ban megjelent *De Revolutionibus Orbium Coelestium* (Az égi pályák körforgásairól) című kötete minden bizonnyal hozzájárult a szó használatának további elterjedéséhez.

A 17. századi szótárakban hol önmagába visszatérő mozgást jelentett, hol pedig átmenetet az egyik állapotból a másikba, de a legtöbb írásműben a század végéig megőrizte „égi eredetét”. Főleg csillagászok és más tudósok használták, akik így nevezték egy-egy égitest visszatérését korábbi helyzetébe. François Bernier, francia orvos és filozófus így írt 1684-ben megjelent könyvében: „A körözés avagy a forgás (*révolu-*

¹⁵ Uo. 21–25.

¹⁶ Bogdanov 2001, 181.

¹⁷ Idézi: Babelon 1989, 132.

tion), amely a Földet 24 óra alatt megforgatja saját tengelye körül...”¹⁸ Később egyre gyakrabban használták a szót átvitt értelemben. Egyes francia szerzők írásaiban ciklust jelentett, az évek, a napok körforgását, majd „az idők változását”, s ebből következően a történelem fordulatait. Mivel visszatérő, újra meg újra megismétlődő jelenségre utaltak, a leggyakrabban többes számban használták a szót. Az egyes szám csak az 1688–1689-es dicsőséges forradalom emlegetésével terjedt el.

A *révolution* szó a 17. század közepétől kezdett óvatosan „leszállni az égről a Földre”. A Retz bíboros néven közismert Jean-François Paul de Gondi is használta e szót, amikor emlékirataiban felidézte a Fronde¹⁹ korszakát. „A szó ekkor már eléggé megszabadult a múltjától ahhoz, hogy a polgárháború vagy a lázadás behelyettesítőjeként használják, mert politikai és intézményes, majd társadalomlélektani tartalmakat olvasztott magába.”²⁰ De ez a használat Franciaországban a 18. századig egyáltalán nem vált általánossá. Jacques Abbadie protestáns teológus 1684-ben megjelent könyvében még arról írt, hogy „a külső világ valamennyi fordulata (*révolutions*) semmit sem képes változtatni Isten lényegén.”²¹ A „világ fordulatai” kifejezés itt valószínűleg egyaránt jelentheti a bolygók körforgását és a történelem fordulatait. Jacques Esprit francia moralista és író 1678-ban megjelent *La Fausseté des vertus humaines* (Az emberi erények hamissága) című morális értekezésében ezt olvashatjuk: „Az emberi fordulatok (*révolutions*) és viszontagságok nemcsak az emberi óvatosságot zavarják meg, de hasztalanná teszik az előrelátást és tervezést is. Emberi fordulatokon a főhatalmak és monarchiák hanyatlását és romlását értem, mert valamennyinek megvan a maga ideje és korszaka...”²² A szerző immár az államok válságával kapcsolta össze a „forradalom” szót, akárcsak a későbbi századok történései, de még mindig afféle időről-időre visszatérő, irracionális és kiszámíthatatlan, a természeti katasztrófákhoz hasonló jelenséget értett rajta, „az idők változását”.

¹⁸ Rey 1989, 38.

¹⁹ Így nevezték az 1648 és 1653 közti polgárháború-sorozatot Franciaországban.

²⁰ Uo. 46.

²¹ Uo. 41.

²² Uo. 42.

Antoine Furetière francia tudós 1690-ben megjelent, *Dictionnaire universel* (Egyetemes szótár) című művében már végleg elvált egymástól a szó „égi” és „földi” jelentése, hiszen a szerző két szócikket közölt a *révolution* címszó alatt. Az elsőben összefoglalta a szó korábbi, csillagászati jelentését: „Az égitestek kiteljesedett mozgása, amikor visszatérnek az állatöv ugyanazon pontjára.” A második címszóban viszont már az új század szemléletmódját előlegezi meg: „Így nevezik a világban lejátszódó, különleges változásokat is. Nincsenek államok, amelyek ne lennének kiteve nagy forradalmaknak, hanyatlásnak. A legnagyobb fejedelmeknek is voltak sorsfordulatai (*révolution en leurs fortune*). Nagy Sándor halála nagy forradalmat okozott államaiban.”²³

A „forradalom” szó tehát egyre kevésbé égi és egyre inkább földi jelenségekre utalt. De nem megújulásra, fejlődésre, mint a későbbi századokban, hanem inkább váratlan katasztrófákra, hanyatlásra, viszontagságokra, a sors előre nem látható, kedvezőtlen fordulataira. A 17. század történelmi fordulatai hatására azonban jelentése változni kezdett.

A Brit-szigeteken 1638 és 1660 között lejátszódott eseményeket a kortársak közül senki sem nevezte forradalomnak. A legtöbben „Anglia zavargásairól” beszéltek, a parlament támogatói „az ügy” néven emlegették küzdelmüket, a király hívei pedig „polgárháború” vagy „nagy lázadás” néven. Cromwell kezdetben csak „háborút” emlegetett, majd „igazságos vállalkozásról”, „nagy ügyről”, „Isten népének ügyéről”, „a nemzet javáról” vagy „Krisztus ügyéről” írt.²⁴ A „forradalom” (*revolution*) szó Peter Calvert brit történész szerint az angol nyelvben először 1662-ben bukkant fel, amikor Edward Hyde, Clarendon earlje így emlegette II. Károly 1660-as visszatérését – azt az eseményt, amit ma éppen a forradalom ellentétének, restaurációnak nevezünk.²⁵ Clarendon „körforgás” értelemben használta a szót, olyan folyamatot értve alatta, amelyben egy nagy felfordulás után a dolgok visszatérnek eredeti állapotukba. Számára nem radikális megújulást jelentett a forradalom, hanem éppen ellenkezőleg, egy korábbi helyzethez való visszatérést, amelyben Angliát újra egy király kormányozza egy parlamenttel. Vagyis nem a skót

²³ Furetière 1690, 1818.

²⁴ Cromwell 1960, 51, 68, 164, 193, 199, 208.

²⁵ Bogdanov 2001, 182.

lázáddal kezdődő, huszonkét éven át zajló eseményeket nevezte forradalomnak, hanem azok lezárását.

David Armitage szerint az 1638 és 1660 közti eseményeket először François Guizot francia történész nyilvánította forradalomnak az 1820-as években – abban az értelemben, ahogy manapság használjuk e szót.²⁶ Guizot osztályharc-elméletét Karl Marx fejlesztette tovább, s ő is úgy emlegette a „nagy angol forradalmat”, melynek „a valódi célja... az angol társadalom polgári átalakítása”.²⁷ Ennek nyomán a marxista és baloldali történészek a 20. században leggyakrabban az „angol polgári forradalom” szóösszetételt használták. Ugyanakkor már a tehetségesebb marxisták is jelezték, hogy ez az elnevezés nem éppen találó. Amire 1638 és 1660 között sor került, az nem volt sem angol, sem polgári, sem forradalom. Nem lehet angolnak nevezni, hiszen a skótok és írek is főszerepet játszottak. Nem volt polgári, mert szinte egyetlen polgárt sem lehet találni a köznemes és arisztokrata vezetők mellett. Még azt sem állíthatjuk, hogy a polgárháború valamilyen közvetett módon a polgárság érdekeit szolgálta, előmozdítva az új osztály térnyerését, közeledését a hatalomhoz. És nem volt forradalom sem, abban az értelemben, ahogy a 19–20. században használták e szót. Milyen forradalom az, amely érintetlenül hagyja a társadalmi rendszert, a jogrendszert, a helyi kormányzatot és a tulajdon elosztását? Amelynek lezárása után ugyanazon rétegek képviselői ülnek a parlamentben és gyakorolják a helyi hatalmat a grófságokban és a városokban, mint a kirobbanása előtt? A Brit-szigetek háborúinak (mert ez az egyetlen pontos elnevezés) végső értékeléseként talán Trevor Royle megállapítását érdemes felidézni: „Ugyanolyan keserű polgárháború volt ez, mint korábban a rózsák háborúja vagy később az amerikai polgárháború.”²⁸

A Nagy-Britanniában 1638 és 1660 között lejátszódott eseményeket tehát a kortársak nem nevezték forradalomnak, a későbbi korok történészei közül azonban igen sokan így emlegették. Az 1688–1689-es eseményekkel pontosan az ellenkezője történt: a kortársak elkeresztelték dicsőséges forradalomnak, majd a későbbi századokban számtalan történész megtagadta tőle ezt a nevet. A 20. században már nem nevezték

²⁶ Armitage 2022, 106.

²⁷ Engels–Marx 1977, 406.

²⁸ Royle 2004, XI.

se dicsőségesnek, se forradalomnak: azt állították, hogy inkább palotaforradalom vagy restauráció volt, s nem is képvisel jelentősebb fordulópontot a brit történelemben. A marxista–leninista, szovjet történészek egyszerűen államcsínynek nevezték, Crane Brinton amerikai történész pedig kijelentette róla, „annyira egyedi, hogy gyakorlatilag nem is forradalom.”²⁹

A 21. században viszont akadt olyan történész is, aki az „első modern forradalomnak” nyilvánította: „Népi és erőszakos esemény volt, amely radikálisan átalakította mind az angol kormányzat természetét, mind a rendszer társadalmi-gazdasági orientációját. Az új rezsim nemcsak a külpolitikát, gyarmati, gazdasági és valláspolitikát módosította, de a későbbi kommentátorok – akár támogatták, akár kritizálták a forradalmat – csaknem egyöntetűen úgy írtak róla, mint az angol történelem újrakezdéséről.”³⁰

Abban az értelemben, hogy az 1688-as és 1689-es év fordulatai jelentős változásokat vontak maguk után, mai szóhasználatunk szerint is forradalomnak tekinthetjük a történeteket. Távolról sem volt olyan-nyira „vértelen”, amilyennek később feltűntették: angolok, skótok és írek erőszakos megmozdulásokban vettek részt, s többször is gyilkos összecsapásokra került sor. Számtalan kortárs értett egyet Lord Delamere-rel és Paul Barillon francia nagykövettel, akik egyaránt polgárháborúnak nevezték a történeteket.³¹ Ezt a kifejezést használta Edmund Burke is: „Az 1688-as Forradalom igazságos háborúval jutott diadalra, olyan helyzetben, amilyenben egyedül lehet háború, kiváltképp polgárháború igazságos.”³² Lényegileg polgárháború volt, s azért nem húzódtott el, mint az ötven évvel korábban kezdődő, mert rendkívül egyenlőtlenül oszlottak meg a szembenálló erők: az angol és skót társadalom túlnyomó többsége szembefordult a királlyal, s nem volt hajlandó támogatni őt. A társadalomnak mind az utcákra vonuló, fegyvert fogó, mind a parlamentben szónokoló képviselői, valamint az Angliát megszálló, nemzetközi hadsereg vezetője, Orániai Vilmos is közeli és elérhető célokat tűztek ki maguk elé: II. Jakab király katolikus és abszolutisztikus tö-

²⁹ Makkai 1957, 20.

³⁰ Pincus 2009, 27, 34.

³¹ Uo. 261.

³² Burke 1990, 114.

rekvéseinek felszámolását, a király és a parlament együttműködésének helyreállítását.

A 18. században mind a whigek, mind a toryk azzal igazolták 1689-es lépéseiket, hogy e fordulat dicséretét zengték. Egyesek azért dicsőítették, mert viszonylag rövid volt, és bölcs kompromisszummal, gyorsan véget ért, mások azért, mert nagyszabású átalakulást indított meg, véget vetett a zsarnokságnak és megalapozta az angolok szabadságát. Mindezen dicséretnek nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az új században egyre gyakrabban és egyre pozitívabb értelemben használják a „forradalom” szót. A „dicsőséges” jelzővel mai ismereteink szerint a radikális whig John Hampden, az 1640-es évek parlamenti vezetőjének unokája kapcsolta össze elsőként, amikor 1689 őszén tanúvallomást tett a Lordok Háza előtt. A 18. század első éveiben már Gilbert Burnet, Salisbury püspöke és más nonkonformista prédikátorok is használták e szóösszetételt, s az első történelmi művet, amelyben felbukkant, Walter Harris angol-ír történész adta ki 1749-ben.³³ Ekkor már nyilvánvaló volt, hogy 1689 után egyáltalán nem állt helyre „a régi állapot” – s ezzel a forradalom szó is inkább radikális átalakulást kezdett jelenteni, mint restaurációt. 1688 és 1689 eseményeinek korszakalkotó következményei voltak, s ez történelmi távlatból sokkal jelentősebb fordultnak tekinthető, mint a századközép polgárháborúja.

A 18. század legtekintélyesebb tudományos művében, a francia Enciklopédia 1765-ben megjelent XIV. kötetében megemlíti a „forradalom” szó geometriai, csillagászati és földrajzi jelentését, sőt az óragyártással való kapcsolatát is hosszan fejtegetik. A szócikk azonban már ezzel a definícióval kezdődik: „Politikai értelemben egy állam kormányzatában bekövetkező jelentős változás. E szó a latin *revolvere*, gördül szóból származik. Egyáltalán nincsenek olyan államok, amelyek ne lennének alávétve több vagy kevesebb forradalomnak. Vertot abbé két-három kiváló történelmi művet készített számunkra különböző országok forradalmairól; tudniillik Svédország forradalmairól, a római köztársaság forradalmairól stb.”³⁴ Még a Rákóczi-szabadságharcot is forradalomnak nevezték egy 1739-ben, Hágában megjelent történeti

³³ Schwoerer 1992, 3.

³⁴ Diderot 2017, 247.

feldolgozás címében.³⁵ A szót tehát ekkoriban egyszerre használták a ciklikusan visszatérő, ismétlődő fordulatok és a jelentős változást képviselő események megjelölésére. De akár a múlt visszatérésére utaltak vele, akár valami radikális újdonságot képviselő fordulatra, a „forradalom” szó egyre gyakrabban fordult elő a XVIII. századi szövegekben.

Ezt a felvilágosodásnak kell tulajdonítanunk. Az emberek természetesen minden korban hittek abban, hogy életkörülményeik javíthatók, de a mintát ehhez a múltban keresték, nem a jövőben. A felvilágosodásnak, e végtelenül összetett szellemi mozgalomnak egyik fő jellegzetessége (az empirizmus, racionalizmus és univerzalizmus mellett) az optimizmus, a fejlődésbe, a haladásba vetett hit. A felvilágosodás képviselőinek többsége egyetértett abban, hogy az ember képes az ész segítségével megismerni a világot, fejleszteni környezetét, megjavítani életkörülményeit, átalakítani saját természetét, s végtelen fejlődési távlatokat nyitni meg önmaga előtt. A felvilágosodás jóvoltából terjedt el – természetesen csak a társadalom elitjének körében! – az a meggyőződés, hogy a változás, az újítás nemcsak szükségszerű, hanem jótékony is, a jobb világot pedig nem a múltban kell keresni, hanem a jövőben kell felépíteni. Reinhart Koselleck így fogalmazott: „A művészet- és irodalomkritika révén legelőször a tudósok köztársaságán belül artikulálódott a régiek és modernnek ellentéte, ezáltal pedig kialakult egy olyan korértelmezés, amely elszakítja egymástól a jövőt és a múltat.”³⁶ Montesquieu *A törvények szelleméről* című, 1748-ban megjelent kötetében már azt hangsúlyozza, hogy „mennnyivel jobbak lettünk a rómaiaknál. Valóban tisztelettel kell adóznunk a mai időknek, a mai gondolkodásmódnak, a mai vallásnak, filozófiának, erkölcsünknek.”³⁷ Az írók, gondolkodók és politikusok egyre nagyobb része hinni kezdett abban, hogy a radikális átalakulás nemcsak hanyatláshoz vezethet, hanem fejlődéshez, haladáshoz is. Új szemmel néztek bizonyos régebben is előforduló jelenségekre, bízva abban, hogy az államcsínyek, kormányváltások, felkelések, népmozgalmak, társadalmi és politikai válságok (amelyeket olykor már forradalom néven emlegettek) az emberiség fejlődését szolgálhatják.

³⁵ Brenner 1739.

³⁶ Koselleck 2016, 21.

³⁷ Montesquieu 2000, 227.

Reinhart Koselleck meggyőzően mutatta be a polgárháború forradalomra való átkeresztelésének következményeit. A felvilágosodás gondolkodói gyakran megjövendölték a közelgő felfordulást, „ám olyan forradalomként, amely a haladáshitbe ágyazottan a »despotizmus« morális antitéziseként nyert politikai értelmet, tehát amelynek politikai mozzanata, vagyis a polgárháború továbbra is ellepleződött.” Arra hívja fel figyelmünket, hogy a felvilágosult történelemfilozófus „a polgárháború veszélyeit felismerte ugyan, ám egyúttal ártalmatlannak is mutatta őket egy olyan történelemfilozófia révén, amelyben a megcélzott politikai döntés csupán egy politika feletti morális processzus belátható és szükségképpen végét jelentette. Éppen a veszélyek ártatlan színben való feltüntetése vezetett azonban a krízis elmélyüléséhez... A politika moralizálása polgárháború elszabadulását jelenti, a kormányzat megdöntése, a forradalom viszont éppenséggel nem polgárháború, hanem egyszerűen morális posztulátumok beteljesülése.”³⁸ A felvilágosodás filozófusai tehát lehetővé tették egy polgárháború szörnyűségeinek elfogadását – egy magasabb rendű jó nevében.

Az új szóhasználat elterjedéséhez már csak arra volt szükség, hogy egy polgárháború résztvevői, akik a felvilágosodás eszméit, a társadalmi fejlődés előmozdítását tűzték zászlajukra, átkereszteljék háborújukat forradalomra – vagy legalábbis azt hangoztassák, hogy az erőszakra a haladás, a fejlődés érdekében van szükség. Erre először egy kis szigeten került sor, amelyről pár év múlva a nagyobb szabású amerikai és franciaországi fordulatok elvonták a figyelmet.

Chateaubriand francia író nevezte el Korzikát „a forradalmak elemi iskolájának”.³⁹ E kis sziget „kamaraszínpadán” ugyanis 1729 és 1768 között szinte mindenre sor került, ami később az Egyesült Államok és Franciaország óriási „amfiteátrumában” lejátszódott. Volt itt elhúzódozó polgárháború, fokozatos radikalizálódás, új alkotmányok meghirdetése, harc a külső beavatkozás ellen, véres leszámolás a forradalom vezetői között, propaganda-hadjárat az új eszmék terjesztésére és végül egy erős, karizmatikus vezető hatalomátvétele. Az európai értelmiség pedig, megfelelő távolságból szemlélve a polgárháborút (vagy tiszteletteljes látogatásokat téve annak vezetőjénél) lelkesen ünnepelte a történeteket.

³⁸ Koselleck 2016, 193, 168.

³⁹ Chateaubriand 1997, 1096.

Francia, itáliai, brit és holland filozófusok, újságírók hirdették, hogy Korzika a szabad nemzetek mintaképe, köztársaság, ahol az erény uralkodik – ahogy azt Montesquieu tanította. A meglehetősen durva, primitív és harcias szigetlakókat egy új társadalmi rend képviselőinek tekintették, holott harcuk semmiben sem különbözött a régi, rendi és függetlenégi küzdelmeiktől.

Pár év múlva egy sokkal nagyobb szabású forradalom vonta magára a figyelmet az óceánon túl, s Korzikáról megfélemedtek. Az észak-amerikai brit gyarmatokon nevezték át „hivatalosan” a korábban polgárháborúnak tekintett küzdelmet forradalomná, itt kezdték mai értelemben használni ezt a szót, s ekkor terjedt el az a gondolat, hogy más országok lakóinak is követniük kell azon társadalmak példáját, melyekben forradalomra került sor. A függetlenségi háború kezdetén a brit katonákkal folytatott harcokat polgárháborúnak nevezték, hiszen a többség még úgy érezte, egyazon politikai közösséghez tartoznak. Később pedig az amerikai fehérek, feketék és indiánok egymással is harcoltak, nem csak a brit hadsereggel. Vagyis amire 1775 és 1783 között sor került, az egyszerre volt polgárháború egy politikai közösség tagjai között és szabadságharc egy külső nagyhatalommal szemben.

Az amerikai lojalisták (vagyis a brit uralom támogatói) polgárháborúnak nevezték a történeteket, és maguk a hazafiak is sokáig használták ezt a kifejezést, azzal vádolva a londoni kormányzatot, hogy testvérháborút robbantott ki az egy és ugyanazon politikai közösséghez tartozó társadalmon belül. Csakhogy a harcok folytatódása során – David Armitage találó megfogalmazása szerint – „sok felkelőnek kellett szembenéznie azzal a problémával, hogy hogyan lehet a birodalmon belüli felkeléseket a birodalmon kívüli, legitim konfliktussá transzformálni.”⁴⁰ Erre az volt a leghatásosabb módszer, hogy a konfliktusnak új nevet adtak, mégpedig olyan nevet, amely az angol kultúrában mintegy nyolcvan éve a „dicsőséges” jelzővel kapcsolódott össze. Polgárháborúban harcolni és saját honfitársaink felett aratni győzelmet távolról sem tekinthető olyan felemelő dolognak, mint – ahogy Thomas Paine javasolta – új világot hozni létre a régi helyén. Ezért ahogy közeledett a függetlenség kimondásának pillanata, úgy illették egyre gyakrabban új névvel a történeteket. John Adams 1776. június 9-i levelében már így

⁴⁰ Armitage 2022, 100.

fogalmazott: „Elképesztő jelentőségű ügyek állnak előttünk, olyan intézkedések, melyek létfontosságúak megszületett és meg nem született milliók élete és szabadsága szempontjából. Forradalom kellős közepén vagyunk, ami a legteljesebb, legváratlanabb és legjelentősebb a világ történelmében.”⁴¹

A polgárháború forradalommá való átkeresztelése Franciaországban is fokozatosan történt meg. 1789 nyarán még felfedezhetők voltak a forradalom szó régebbi jelentésének nyomai. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben a régi rend eltörlése során felvetődött, hogy XVI. Lajosnak ezzel a felirattal emelnek szobrot: „A francia szabadság helyreállítója” – ami arra utalt volna, hogy a forradalom visszaállított valamit. De e régi jelentés hamar elveszett, s a forradalom immár a teljesen új alapon való fejlődés eszméjével, a civilizáció haladásával kapcsolódott össze. Az 1789-ben meginduló átalakulás irányítóinak és híveinek szemében e szó immár radikális szakítást jelentett, szándékos politikai aktust, egy egész nép művét, dinamikus konfliktust a jó és a rossz, a haladás és a reakció között.

A francia forradalom 1789-ben polgárháborúval kezdődött, majd négy év múlva az európai nagyhatalmak ellen vívott háborúba torkollott. A győzelmet a forradalmi terror eszközével vívták ki, ez volt a legtöbbet emlegetett „örökség”, amit a francia forradalmárok hátrahagytak utódaik számára. A terror nem volt egylényegű a forradalommal, és a védelme szempontjából sem volt szükségszerű. De bizonyos mentális beállítódás és politikai lépések egyre valószínűbbé tették, hogy ehhez fognak folyamodni. Vagyis egy sajátos gondolkodásmód alapozta meg a terrort, majd egymást követő, különböző politikai döntések lépésről lépésre kiteljesítették.

A forradalom vezetői – bármely világnézet hatotta is át őket, a harmonikus társadalmi egységet sugalló, katolikus világnézet, az abszolút monarchia korlátlan királyi szuverenitása, a felvilágosodás univerzalizmusa vagy Rousseau nézetei a mindenki számára követendő „általános akaratról” – egyetlen dologban egyetértettek. A nemzetet homogén egységnek, a nemzeti szuverenitást pedig egységesnek és oszthatatlannak tekintették. Vagyis tagadták az egyéni és csoportérdekek legitimitását. Az egységes nemzetre vonatkozó elképzelésekből pedig az

⁴¹ McCulloch 2001, 127.

következett, hogy a különbözőség képviselői megtévesztett, elmaradott vagy rosszindulatú egyének, akik nem tartoznak a nemzethez, arról leválaszthatók s meg is büntethetők.

A nemzeti egység eszméje mellett az újjászületésbe vetett hit is hozzájárult a terror megalapozásához. Már a rendi gyűlés összehívása idején számtalan röpirat hangoztatta ezt, s XVI. Lajos is így fogalmazott 1789. május 28-i üzenetében: „A nemzetgyűlést azért hívtam össze, hogy velem együtt a királyság regenerációjával foglalkozzon.”⁴² Robespierre 1793 nyarán így szónokolt: „Megfontolva, hogy régi társadalmi rendszerünk gonoszsága milyen mélyre süllyesztette az emberi fajt, meg vagyok győződve egy teljes újjászületés végrehajtásának, és ha szabad így kifejeznem magam, egy új nép létrehozásának szükségességéről.”⁴³ Ezzel Cromwell jámbor óhaját visszhangozta („Kívánnám, hogy mindenki alkalmas lenne az elhívásra és az elhivatásra!”), s a kommunista embertípus létrehozásához fűződő, későbbi reményeket előlegezte meg. Számtalan későbbi forradalmár is azzal érvel majd a diktatúra fenntartása és a demokrácia bevezetésének elhalasztása mellett, hogy a leghívebb barátait nem támogató, megtévesztett népet át kell nevelni, mielőtt részesíthetnék a politikai hatalomból.

Az újjászületésnek, az emberi természet megváltoztatásának, a múlt teljes megsemmisítésének programjából pedig kérlelhetetlen harc következik. „A tét oly nagy, oly abszolút (a szabadság, az egyenlőség, a legitimitás), hogy előre kizár minden középutat, minden kompromisszumot. A forradalmi konfliktus így vallási konfliktusnak tűnik, melynek tétje – az üdvözülés eszméje – oly abszolút, hogy nem lehet tárgyalni róla, és a harc nem végződhet mással, csak az egyik fél totális megsemmisítésével.”⁴⁴ Ezzel a gondolkodásmóddal magyarázható, hogy a forradalom számtalan szereplője tett egy-egy apró lépést a terror felé. „Egyesek új politikai diskurzust indítottak meg, mások új érzelmi dinamikát hoztak létre.”⁴⁵ Valamennyi apró lépés külön-külön érthető és megmagyarázható, összességükben azonban végzetes útra taszították a forradalmat. A francia forradalom hatására jelentek meg a történe-

⁴² XVI. Lajos 1989, 187.

⁴³ Robespierre 1973, 159.

⁴⁴ Gueniffey 2004, 232.

⁴⁵ Edelstein 2015, 464.

lemben a hivatásos forradalmárok, akik ettől kezdve azt hirdették, hogy az 1793–1794-es forradalmi terror nem egy konkrét helyzet és időszak sajátos és egyedi politikai következménye volt, hanem egyetemes és örök érvényű modell, az emberi történelem egyik csúcspontja. Talán ez volt a nagy francia forradalom legnagyobb kudarca: örökre összekapcsolta a forradalmat a terror és a diktatúra fogalmaival, és hivatkozási alapot nyújtott a következő századok diktátorai és tömeggyilkosai számára. Újra bebizonyította azt a régóta közismert tényt, hogy a szép eszmék nevében és nemes szándékokat hangoztatva is lehet embertelenségeket elkövetni.

A 18. század utolsó harmadában feltűnően megsokasodtak az erőszakos társadalmi és politikai konfliktusok, melyek közül egyre több kapta meg a forradalom nevet. A történészek megkísérelték kategorizálni ezeket a konfliktusokat, amelyek intenzitásuk szempontjából széles skálán helyezhetők el, a rémhírek, aggodalmak által kiváltott, szervezetlen, népi nyugtalanságtól a lázadáson, felkelésen át egészen a forradalmakig, amelyek jelentős változást követeltek egy állam kormányzatában. A kortársak azonban nem próbálták határozottan elkülöníteni egymástól ezeket az elnevezéseket, s az amerikai, majd a franciaországi hírek hatására egyre gyakrabban neveztek forradalomnak minden erőszakos fordulatot. A történetírásban a mai napig elkülönül a puccs, a lázadás, a zendülés, a rendszerváltás, a forradalom stb. fogalomhasználata. A válságot kiváltó okok régióként eltérőek voltak, de a háttérben mindenhol ott munkáltak ugyanazok a tényezők, a népességnövekedés, a magasabb árak és a nemzetközi vetélkedés miatt megnövekedett adóterhek. Mindezen tényezők azonban különböző mértékben érvényesültek a különböző országokban, s döntő súllyal a politikai döntések, intézkedések estek latba: ha bármilyen okból meggyengült az állam, ha hatalmi vákuum keletkezett valahol, megindulhatott a harc a betöltéséért. A nagy francia forradalom pedig követendő példát nyújtott valamennyi elégedetlen számára, közvetlen vagy közvetett módon akciókra készítette más országok lázongóit, sőt támogatást is ígért nekik.

A 19. században egyre több történelmi fordulatot neveztek el forradalomnak. Akik rettegtek tőle és mindenképpen meg akarták akadályozni kitörését, ugyanolyan bőkezűen osztogatták ezt az elnevezést, mint azok, akik rajongtak érte, és megpróbálták siettetni kirobbanását.

A század első felében számtalan válságjelenségre, felkelésre, polgárháborúra, államcsínyre került sor, még több nemzeti függetlenségi mozgalomra és szabadságharcra, amely megkaphatta ezt a nevet, a század közepén pedig igazi forradalmi hullám árasztotta el Európát.

Az 1850-es években pedig a reakció által áthatott társadalmi légkörben a forradalomról már nem a francia forradalom tömeges kivégzései jutottak az emberek eszébe, hanem 1848 eszméi: a nagyobb társadalmi egyenlőségért, a képviseleti rendszerért és nem utolsósorban a nemzeti függetlenségért vívott küzdelmek. A forradalom eszméje magába olvasztotta a hazafias törekvéseket, az önfeláldozó harcokat, a nemzeti hősök kultuszát, s ezért az 1848 utáni nemzedék egyre több képviselője már nem veszedelmes polgárháborúnak tekintette a forradalmat, hanem kultikus, tiszteletre méltó történelmi jelenségnek – Madách szavaival élve „Isten szikrájának”.

Ezután – annak dacára, hogy széles körben terjedtek az új, forradalmi ideológiák, egyes forradalmak évfordulói nemzeti ünneppé váltak, és a művészek is egyre gyakrabban idézték fel és dicsőítették a korábbi forradalmak emlékét – a 19. század második felében egyre ritkábbá váltak a forradalommal nyilvánítható fordulatok. Ez minden bizonnyal több tényezőnek köszönhető, melyek közül a legfontosabb valószínűleg a gazdaság felgyorsuló fejlődése, az államok megerősödése és a nacionalizmus terjedése volt. Az általános életszínvonal emelkedésével egyre szélesebb rétegek érezték úgy, hogy életkörülményeik elfogadhatók, s a további fejlődést nem az erőszakos forradalmi megmozdulások, hanem a reformok biztosítják, vagyis a modern kapitalizmus rendszerét nem megdönteni kell, hanem továbbfejleszteni. Az államok megerősödtek, s ezzel egyrészt képessé váltak a nagyobb megmozdulások kezelésére, lecsendesítésére, szükség esetén felszámolására, másrészt pedig törvényes lehetőséget kínálhattak a tiltakozó mozgalmak számára. Az egységesülő, modern nemzetállamok vezetői ezért már nem rettegtek oly megszállottan a forradalmak emlékétől, mint Metternich nemzedéke, hanem felhasználták azokat a nemzeti egység és az állam megszilárdítására. A forradalmak emléke már nem a széthúzás és polgárháború felélesztésével fenyegetett, hanem szorosabbra kovácsolta össze a társadalmi rendet és belső békét szigorúan őrző nemzetállamok társadalmát. E korban Európában kizárólag egy brutális elnyomás következtében kirobbant lengyel felkelésre került sor (1863–1864), valamint

egy háborús vereség miatt kialakult hatalmi vákuum vezetett olyan polgárháborúhoz Párizsban (1871), amelyet forradalommal lehetett nyilvánítani. A forradalmi erőszak csak Európa keleti peremén talált egyre több követőre, ahol a békés, „nép közé járó” reformerek helyét a cári elnyomás hatására a terroristák vették át.

A 20. században viszont a forradalmak elárasztották a világot. Ennek okai között fel kell sorolnunk a modern demokrácia sajátos természetét (amely az emberi egyenlőség eszméjét a társadalom alapjává nyilvánította, ugyanakkor a tulajdon és a vagyonok különbségével újratermelte, sőt, felfokozta e nemkívánatossá nyilvánított egyenlőtlenséget), valamint a tömegek politikai életbe való bevonását. A legfontosabb tényező azonban az első világháború volt, amelynek következtében szilárdnak tűnő politikai rendszerek omlottak össze, s mindez olyan legitimációs válsághoz vezetett, melynek következtében megindult a harc a hatalmi vákuum betöltéséért. A 19. században megjelent egy új embertípus, a hivatásos forradalmár, aki a forradalomtól reméli minden gazdasági, társadalmi és politikai probléma végső megoldását, és forradalmak kiirtásának szenteli az életét. A 20. században viszont új típusú államok jöttek létre: a magukat forradalminak minősítő rendszerek (a szovjet, a maoista, a kubai stb.), amelyek azt hangoztatják, hogy forradalmárokat nevelnek, forradalmi eszméket terjesztenek és más országok forradalmárait is támogatásban részesítik.

Az 1920-as és 1930-as évekre a forradalom eszméjét már olyan tisztelet vette körül, hogy mind a jobb-, mind a baloldal képviselői megpróbálták kisajátítani. Talán csak a magyarországi Horthy-rendszer ideológusai nyilvánították kifejezetten ellenforradalminak a törekvéseiket, mivel az 1918-as és 1919-es évek forradalmait összekapcsolták a nemzeti tragédiát jelentő trianoni békediktátummal. Olaszországban és Németországban azonban a szélsőjobboldal vezetői magukat forradalmárnak, politikai győzelmüket pedig forradalomnak nyilvánították. Ezeket az elnevezéseket még a velük nem rokonszenvező kortársak is elfogadták egy időre – hogy a náci rémtettek napvilágra kerülése után felhagyjanak a használatával.

Miért őrizhette meg a forradalom oly sokáig a vonzerejét? Tatár György megfogalmazása szerint azért, mert minden világmegeváltó aktivitás növeli az ember erkölcsi értékét a saját szemében. Így aztán „a forradalom önálló tekintélyre tett szert, amelynek a nevében igazolni

lehetett a politikai erőszakot.”⁴⁶ A forradalomnak nevezett történelmi fordulatok többsége lényegileg polgárháború volt. De mivel minden háború kiterjedhet, s az államokon belüli polgárháborúba külföldi hatalmak is beavatkozhatnak, hamarosan az elnyomónak tekintett külső hatalmak elleni háború, egy-egy kisebb-nagyobb közösség szabadságharca is megkapta a forradalom nevet. Szinte valamennyi forradalomban megtalálhatjuk változó arányban a polgárháború és a szabadságharc elemeit. Minden szabadságharc bizonyos mértékben polgárháború, hiszen a külső elnyomónak mindig vannak belső támogatói – és minden polgárháború szabadságharccá válhat egy külső hatalom beavatkozása következtében.

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a 20. században gyakran nemcsak a hatalomátvétel *módja* (gyorsasága, erőszakossága, tömeges jellege) miatt neveztek forradalomnak bizonyos fordulatokat, hanem egyre gyakrabban annak nagy jelentőségű változásokat előidéző *következményei* miatt is – még akkor is, ha a hatalomátvétel viszonylag békés volt, mint az ifjútörökök esetében, vagy Magyarországon 1919 márciusában. A 21. században pedig a forradalom fogalmát egyre szélesebb értelemben használják olyan jelenségekre is, amelyeket korábban nem illettek ezzel a névvel. Itt most nem a fogalom metaforikus, pusztán nagy jelentőségű változásra utaló használatára gondolok (ipari forradalom, kulturális forradalom, tudományos forradalom, szexuális forradalom, az élelemtermelés forradalma, a számítógép forradalma stb.), hanem a fogalom átértelmezésére irányuló, különböző kísérletekre.

Egy 2023-ban megjelent, címében a forradalmak globális történetének feldolgozását ígérő, francia tanulmánygyűjteményben az ókori Athén forradalmairól és az ókori Róma „forradalmi szituációiról” olvashatunk, a huszita felkelés forradalmi jellegéről, majd a nyugat-afrikai dzsihádról.⁴⁷ Vagyis a szerzők forradalomnak neveznek valamennyi erőszakos jellegű és jelentős változást okozó történelmi fordulatot, s ezzel, mintegy feloldva a fogalmat a világtörténelemben, megfosztották azt az újkori felvilágosodáshoz és a haladás eszméjéhez fűződő sajátos kapcsolataitól.

⁴⁶ Armitage 2022, 101.

⁴⁷ Bantigny 2023, 141, 169, 189, 264.

Fareed Zakaria indiai–amerikai újságíró viszont a technológia, a gazdaság és az identitás progresszív irányba mutató, a társadalom mélyebb struktúráinak változásait előidéző történelmi fordulatait nyilvánította forradalomnak – vagyis a békés, hosszú távon megvalósuló átalakulást.⁴⁸ Csakhogy ez nem revolúció, hanem evolúció, pontosan az ellentéte annak, amit évszázadok óta forradalomnak neveztek. Zakaria valójában a békés fejlődés híve, de forradalomnak nevezi el, hogy megőrizhesse a kultikus fogalmat.

Vagyis biztosak lehetünk abban, hogy a forradalom fogalmáról szóló viták a 21. században is folytatódni fognak.

Irodalom

- Andress, David (szerk.) 2015: *The Oxford Handbook of the French Revolution*. Oxford, Oxford University Press.
- Armitage, David 2022: *Polgárháborúk. Az eszmékben élő történelem* (ford. Heil Tamás). Budapest, Rubicon Intézet.
- Babelon, Jean-Pierre 1989: Les guerres de religion et la Ligue. In Frédéric, Bluche – Stéphane, Rials (szerk.) *Les révolutions françaises*. Paris, Fayard, 131–150.
- Bantigny, Ludivine et al. (szerk.) 2023: *Une histoire globale des révolutions*. Paris, La Découverte.
- Bogdanov, Vernon (szerk.) 2001: *Politikatudományi enciklopédia*. Budapest, Osiris.
- Brenner, Antal Domokos 1739: *Histoire des Révolutions de Hongrie où l'on donne une idée juste de son légitime gouvernement. Avec le Mémoires du Prince François Rakoczy sur la guerre de Hongrie depuis 1703...* VI kötet. Hága, Jean Neaulme.
- Brinton, Crane 1952: *The Anatomy of Revolution*. New York, Vintage Books.
- Burke, Edmund 1990: *Töprengések a francia forradalomról* (ford. Kontler László). Budapest, Atlantisz – Medvetánc.
- Chateaubriand, François-René de 1997: *Mémoires d'outre-tombe*. I. kötet. Paris, Quarto Gallimard.
- Cromwell, Oliver 1960: *Beszédeiből, leveleiből* (ford. Böszörményi Ede). Makkai, László (szerk.) Budapest, Gondolat.
- Diderot, Denis et al. [2017–]: *Édition Numérique Collaborative et CRitique de l'Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Guilbaud, Alexandre et al. (szerk.) Académie des sciences. <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedia/page/v14-p247/> (letöltve: 2025. 08. 27.)
- Edelstein, Dan 2015: What was the Terror? In Andress, David (szerk.) *The Oxford Handbook of the French Revolution*. Oxford, Oxford University Press.
- Engels, Frigyes – Marx, Károly 1977: *Marx és Engels válogatott művei*. I. kötet. Budapest. Kossuth.

⁴⁸ Zakaria 2024, 86.

- Furet, François 2000: *Egy illúzió múltja* (ford. Mihancsik Zsófia). Budapest, Európa.
- Furetière, Antoine 1690: *Dictionnaire universel*. The Hague – Rotterdam, Arnoud et Reinier Leers. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k50614b/f1818.item.r> (letöltve: 2025. 08. 27.)
- Gueniffey, Patrice 2004: La Terreur. In Poussou, Jean-Pierre (szerk.) *Le bouleversement de l'ordre du monde. Révoltes et révolutions en Europe et aux Amériques à la fin du 18e siècle*. Paris, Sedes.
- Kimmel, Michael S. 1990: *Revolution. A Sociological Interpretation*. Philadelphia, Temple University Press.
- Koselleck, Reinhart 2016: *Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogenezisééről*. Budapest, Atlantisz.
- XVI. Lajos 1989: *Louis XVI a la parole. Autoportrait du Roi Très Chrétien. Lettres, discours, écrits politiques*. Paris, O.E.I.L.
- Makkai, László (szerk.) 1964: *Világtörténet*. V. kötet. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Malia, Martin 2006: *History's Locomotives. Revolutions and the Making of the Modern World*. New Haven, London, Yale University Press.
- McCulloch, David 2001: *John Adams*. New York – London, Touchstone.
- Michelet, Jules 1952: *Histoire de la Révolution française*. I. kötet. Paris, Gallimard.
- Montesquieu 2000: *A törvények szelleméről* (ford. Sebestyén Pál). Budapest, Osiris – Attraktor.
- Ormos, Mária 1982: Gondolatok a Horthy-rendszerről. *Kritika*, 11, 3–4.
- Pincus, Steve 2009: *1688. The First Modern Revolution*. New Haven, London, Yale University Press.
- Rey, Alain 1989: *«Révolution» Histoire d'un mot*. Paris, Gallimard.
- Robespierre, Maximilien 1973: *Textes choisis*. III. köt. Paris, Éditions Sociales.
- Royle, Trevor 2004: *The British Civil War. The Wars of the Three Kingdoms. 1637–1660*. New York, Palgrave Macmillan.
- Schwoerer, Lois G. (szerk.) 1992: *The Revolution of 1688–1689. Changing perspectives*. Cambridge – New York, Cambridge University Press.
- Skocpol, Theda 1979: *States and Social Revolutions*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Süle, Jenő (szerk.) 1976: *Munkásmozgalomtörténeti lexikon*. 2. javított és bővített kiadás. Budapest, Kossuth.
- Wittgenstein, Ludwig 1968: *Logikai-filozófiai értekezés* (ford. Márkus György). Budapest, Akadémiai Kiadó.